

Correctievoorschrift HAVO

2008

tijdvak 1

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, hoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
 - 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 76 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië

1 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

2, 4, 6, 1, 3, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder juiste reeks kan worden geconstrueerd, mag één scorepunt worden toegekend.

2 maximumscore 3

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg waaruit blijkt dat de Nederlandse koloniale Indonesische leefgewoonten overnemen 1
- een daarbij passend voorbeeld uit de bron (bijvoorbeeld dat de Nederlander veel bedienden heeft/siësta houdt/sambal eet/de maaltijd in kleine schaaltes tegelijk wordt opgediend) 1
- een juiste weergave van de verandering omstreeks 1900, als door de komst van meer Europeanen/meer Europese vrouwen de Indische mengcultuur naar de achtergrond wordt gedrongen 1

3 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De NHM wordt afgebeeld als een monopolistisch monster dat de vrije scheepvaart/handel opslokt 1
- wat in de prent tot uitdrukking komt in (één van de volgende): 1
 - de letters monopoli op de handelsgoederen
 - de NHM die als zeemonster/slokop wordt afgebeeld
 - de NHM die de scheepvaart in handen heeft/in de hand houdt
- Dit past bij de opvattingen van liberalen uit die tijd, omdat die Nederlands-Indië open wilden stellen voor particulier initiatief / de rol van de overheid in de exploitatie van de kolonie terug wilden dringen 1

4 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

In de tabel wordt de situatie vóór 1870 weergegeven, omdat het geringe aantal Europese planters erop wijst dat er nog nauwelijks sprake is van particuliere ondernemingen op Java. Pas na de Agrarische Wet van 1870/het verdwijnen van het Cultuurstelsel stijgt het aantal particuliere plantages (en dus het aantal Europese planters).

Vraag	Antwoord	Scores
5	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat door het nieuwe koloniale beleid het Nederlands gezag over de Buitengewesten uitgebreid/het gezag over de gebieden die Nederland al bezat, geïntensiveerd werd. Dit maakte een vergroting van het KNIL noodzakelijk.</p>	
6	<p>maximumscore 2</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een juist voorbeeld van een industrie die afhankelijk was van de grondstoffen uit Nederlands-Indië (bijvoorbeeld de Brabantse sigarenindustrie die Indonesische tabaksbladeren verwerkte/de Amsterdamse suikerraffinage van Indonesische rietsuiker) • een juist voorbeeld van een Nederlandse industrie die afhankelijk was van de afzet in Nederlands-Indië (bijvoorbeeld de Twentse textielindustrie die haar katoentjes in Nederlands-Indië verkocht) 	<p>1</p> <p>1</p>
7	<p>maximumscore 4</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een juiste korte omschrijving van het Nederlands-Indische bestuursstelsel (bijvoorbeeld het Nederlands-Indische bestuursstelsel is een dualistisch bestuursstelsel/verdeeld in een Nederlands en een Inlands Binnenlands Bestuur) • een juiste reden waarom de foto bij de paragraaf over het Nederlands-Indische bestuursstelsel past (bijvoorbeeld omdat de foto de twee spelers in het plaatselijk bestuur laat zien (de inlandse regent en de Nederlandse resident) / beide bestuurders op gelijke hoogte zitten) • een juiste korte omschrijving van het begrip tempo doeloe (bijvoorbeeld tempo doeloe/de (goede) oude tijd beschrijft het verlangen naar de geïdealiseerde koloniale samenleving) • een juiste reden waarom de foto past bij een beschrijving van tempo doeloe (bijvoorbeeld omdat de koloniale sfeer van het Nederlands-Indië rond 1900 erin wordt weergegeven door de sfeer van harmonie tussen Nederlanders en Indonesiërs) 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
8	<p>maximumscore 2</p> <p>De juiste combinaties zijn:</p> <p>1 = C (PNI)</p> <p>2 = B (Sarekat Islam)</p> <p>3 = A (Boedi Oetomo)</p>	
	<p><i>Opmerking</i></p> <p><i>Als er minder dan drie juiste combinaties worden genoemd, mogen er geen scorepunten worden toegekend.</i></p>	

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

9 maximumscore 5

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- Een juist voorbeeld van de Japanse voorstelling van hun bezetting als verbetering ten opzichte van de vooroorlogse koloniale verhoudingen, bijvoorbeeld (één van de volgende): 2
 - De Japanse ontwikkeling is gericht op de ontwikkeling/de politieke macht van Azië als geheel, terwijl de koloniale mogendheden alleen geïnteresseerd zijn in hun eigen kolonies.
 - Japan werkt aan de welvaart/de wederopbouw van de verschillende delen van Azië, terwijl de koloniale mogendheden alleen uit zijn op hun eigenbelang.
 - Japan streeft naar vrijheid voor Indonesië in de toekomst, terwijl Nederland Indonesië onderdrukt wil houden

- Een juiste, bij het voorbeeld passende, uitleg van de eenzijdigheid van Japan bijvoorbeeld (één van de volgende): 2
 - Het gaat Japan ook om de macht van het eigen land/het Groot-Aziatisch rijk moet volledig ondergeschikt worden gemaakt aan de Japanse belangen.
 - Het gaat Japan ook om de welvaart van het eigen land, waarvoor grondstoffen uit andere delen van Azië nodig zijn.
 - Japan belooft Indonesië zelfstandigheid op langere termijn, in de hoop de nationalist en de rest van de bevolking voor hun eigen karretje te spannen.

- Een juiste reden voor de grote aandacht van de Japanse bezetter voor dit soort examens, bijvoorbeeld dat het hierbij gaat om het beïnvloeden van toekomstige ambtenaren die hun beleid moeten uitvoeren 1

10 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Bij 1: Het onderwijzen van de Europese/Nederlandse cultuur aan de Indonesische elite past binnen de voorgedijgedachte / het associatieprincipe dat onderdeel was van de Ethische Politiek, maar leidt tot het wakker roepen van nationalistische sentimenten 2
- Bij 2: Er is sprake van Europees superioriteitsgevoel omdat de Nederlandse lesstof/topografie klakkeloos als relevante leerstof wordt overgebracht op Indonesische leerlingen 2

Vraag	Antwoord	Scores
11	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Abdulgani kan het voorval goed gebruiken als nationalistische propaganda, om aan te geven dat de Nederlanders met hun onderwijs in zijn ogen de Indonesiërs onderdrukten (ook de schijnbaar bevoorrechte elite).</p>	
12	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is, dat in de ogen van een Indonesiër de onafhankelijkheid van Indonesië door henzelf/in (augustus) 1945 is uitgeroepen.</p>	
13	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In 1950 hief Soekarno de federale staatsvorm op. Indonesië werd een eenheidsstaat • Voor aanhangers van de RMS was dit onaanvaardbaar, omdat het voortbestaan van een zelfstandige Molukse republiek als onderdeel van een federatie van Indonesische staten hiermee onmogelijk werd 	<p>1</p> <p>1</p>
14	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Omstandigheden in Indonesië die de ontwikkeling van een democratie belemmerden zijn (drie van de volgende):</p> <ul style="list-style-type: none"> – Nederland had geen democratische traditie achtergelaten. – Het centrale gezag werd niet overal aanvaard. – Politieke partijen vertegenwoordigden deelbelangen/regio's. – Economische/demografische problemen werden niet aangepakt. – De corruptie van het bestuur. – De grote invloed van het leger in het regionale bestuur/de economie. <p>per juist antwoord</p>	<p>1</p>

Ten oorlog! Europese oorlogen 1789 - 1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen

15	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De idee dat burgers meer invloed op de regering moeten hebben/alle mensen gelijk zijn • vormde een bedreiging voor (de positie van) veel vorsten op dat moment, omdat daardoor de absolute macht van de koning / de standenmaatschappij ter discussie werd gesteld 	<p>1</p> <p>1</p>
----	--	-------------------

Vraag	Antwoord	Scores
16	<p>maximumscore 4</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een juiste omschrijving van het Continentaal Stelsel (bijvoorbeeld het door Napoleon ingestelde embargo op Britse producten/verbod op handel in Britse producten op het continent) 1 • een juiste omschrijving van het doel van Napoleon (bijvoorbeeld Napoleon wilde via deze economische oorlog Groot-Brittannië op de knieën krijgen) 1 • een juist door Napoleon onvoorzien gevolg van het Continentaal Stelsel voor zijn Europese gebieden (bijvoorbeeld door de schaarste aan producten/de werkloosheid in de zeevaart/handel die ontstond keerde de bevolking zich van Napoleon af) 1 • een juist door Napoleon onvoorzien gevolg van het Continentaal Stelsel voor Groot-Brittannië (bijvoorbeeld Groot-Brittannië zocht andere markten in haar koloniën/verstevigde de greep op het eigen wereldrijk) 1 	
17	<p>maximumscore 5</p> <p>Een juist antwoord bestaat uit de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een juist argument voor de betrouwbaarheid van de informatie uit de bron (bijvoorbeeld deze bron is de brief van een ooggetuige/een soldaat uit het leger van Napoleon) 1 • een juist argument tegen de betrouwbaarheid van de informatie uit de bron (bijvoorbeeld de soldaat geeft een te rooskleurig beeld, omdat hij zijn ouders niet ongerust wil maken) 1 • een juist argument voor de representativiteit van deze bron (bijvoorbeeld deze brief is afkomstig van een gewone/doorsnee soldaat die namens vele anderen kan hebben gesproken) 1 • een juist argument tegen de representativiteit van deze bron (bijvoorbeeld deze brief bevat slechts de observaties van één soldaat) 1 • een op het voorgaande gebaseerde afweging of de conclusie onderschreven wordt 1 	
18	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • in de bron wordt aangegeven dat de Britse troepen geteisterd worden door cholera / gebrek hebben aan alles 1 • waarvoor een oplossing wordt gezocht in het inroepen van de hulp van Florence Nightingale/extra medische verzorging vanuit Groot-Brittannië 1 	
19	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Er is reden om aan de betrouwbaarheid van deze bron te twijfelen, omdat hoge officieren in deze tijd vaak niet goed op de hoogte zijn van het lot van hun soldaten door de grote (maatschappelijke) afstand tussen officieren en soldaten / het een brief aan een vriend is, geen rapport of verslag.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

20 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De slag bij Sedan betekent een keerpunt in de oorlog, (als een deel van het Franse leger capituleert/Napoleon III gevangengenomen wordt) hierna wordt de geregelde strijd tussen legerkorpsen gestaakt/voeren de Fransen een guerrillaoorlog / concentreert de oorlog zich om Parijs, dat wordt belegerd en gebombardeerd 1
- Door een Duitse schilder, want het laat een Duitse overwinning/een Franse nederlaag zien, wat blijkt uit de superieure/heldhaftige houding van de Duitse kanselier Bismarck, terwijl de Franse keizer Napoleon III er duidelijk verslagen bij zit/ontwapend is (hij zit met lege handen) 2

21 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het Franse leger leed verschillende nederlagen/verloor status/werd compleet gereorganiseerd 1
- Het Keizerrijk stortte in/maakte plaats voor een republiek 1
- Frankrijk verloor grondgebied aan Duitsland (Elzas-Lotharingen) 1

22 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

In de ogen van deze pacifisten bleef het Rode Kruis te zeer binnen de regels van het oorlogsrecht / zorgde het Rode Kruis voor de verlenging van de oorlog door het oplappen van gewonde soldaten / ondersteunde het de militaire geneeskunde.

23 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

6, 3, 1, 4, 2, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, mag één scorepunt worden toegekend.

24 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

In het begin van de Eerste Wereldoorlog is het enthousiasme om dienst te nemen nog groot, wat blijkt uit de foto waar mannen juichend in de rij staan voor de inschrijving / de dienstplicht wordt in Groot-Brittannië later ingevoerd.

Vraag	Antwoord	Scores
25	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De Eerste Wereldoorlog heeft de vrouwenemancipatie in Groot-Brittannië bevorderd, want uit de bron blijkt dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de arbeid van de vrouwen nodig is om zoveel mogelijk granaathulzen nauwkeurig te vullen/voor de oorlogsvoering/de oorlogsindustrie vrouwen werk geeft. Hierdoor ervaren vrouwen (en mannen) dat vrouwen hetzelfde werk kunnen doen als mannen/dat de maatschappij niet zonder vrouwenarbeid kan (wat de emancipatie bevordert) • de vrouwen leren opkomen voor hun rechten/zich bewust zijn van het verschil in beloning (wat de emancipatie bevordert) 	<p>2</p> <p>2</p>
26	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De inhoud van het pamflet spreekt:</p> <ul style="list-style-type: none"> • communisten aan, omdat de schuld van de oorlog wordt gegeven aan de heersers/het kapitaal/de adel / de leus van de Russische revolutie (vrede, werk, brood) wordt gehanteerd • pacifisten aan, want er moet zo spoedig mogelijk een einde worden gemaakt aan de wrede oorlog 	<p>1</p> <p>1</p>
27	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De Russische regering ziet een duidelijk verband tussen industriële productie (van granaten) en oorlogsvoering/een overwinning in de oorlog • Verspreiding van dit affiche past niet in het beleid van de Russische regering begin 1918, omdat er dan een (communistische) regering aan de macht is die de oorlog met Duitsland wil beëindigen/het bolsjewistische/communistische bewind geen kapitalistische methode als het uitschrijven van een obligatielening zal propageren 	<p>1</p> <p>2</p>
28	<p>maximumscore 2</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een juiste omschrijving van het begrip zelfbeschikkingsrecht (bijvoorbeeld ieder volk heeft het recht om de eigen toekomst te bepalen/recht op een eigen staat) • een juist voorbeeld uit het Verdrag van Versailles in strijd met het zelfbeschikkingsrecht (bijvoorbeeld Duitsland kreeg het verdrag opgelegd en mocht dus niet over de eigen toekomst beslissen/de Duitse koloniën kregen geen zelfstandigheid/de afgesplitste delen van het Turkse Rijk werden mandaatgebied/Elzas-Lotharingen werd zonder volksstemming bij Frankrijk gevoegd) 	<p>1</p> <p>1</p>

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school in het programma WOLF.

Zend de gegevens uiterlijk op 28 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 Harm Stevens, De Nederlands-Indische geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw in meer dan 100 verhalen, Amsterdam 2003, pag. 37-38.
- bron 2 Joh. de Vries (red.), Wereldwijd bankieren ABN AMRO 1824-1999, Amsterdam 1999, pag. 67.
- bron 3 ontleend aan: U. Bosma, Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers, Java tussen oud en nieuw kolonialisme, in: Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 2, jaargang 2005, nr. 2, pag. 10.
- bron 4 Rob Nieuwenhuys, Baren en oudgasten, Tempo doeloe, een verzonken wereld, Amsterdam 1998, pag. 78.
- bron 5 I.J. Brugmans, Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting, Franeker z. j. (1960), pag. 506-507.
- bron 6 ontleend aan: H.C. Beynon, Verboden voor honden en inlanders, Indonesiërs vertellen over hun leven in de koloniale tijd, Amsterdam 1995, pag. 171.
- bron 7 W.E.M. Bauwens, Soldatenbrieven uit de tijd van Napoleon in het Hulsterse gemeentearchief, in: Oorlog, bezetting en bevrijding in de Vier Ambachten Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" (Hulst) Jaarboek 1994/1995, pag. 109.
- bron 8 ontleend aan: www.crimeanwar.org/cwrsentry.html. letter 3.
- bron 9 H.L. Wesseling, Frankrijk in oorlog, 1870-1962, Leusden 2006, pag. 49.
- bron 10 R.L. Schuursma (red), 14-18, de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975/76, pag. 373.
- bron 11 Max Arthur, Vergeten stemmen uit de Grote Oorlog, Amsterdam 2004, pag. 220-221.
- bron 12 Louis L. Snyder, Historic Documents of World War I, New York 1958, pag. 134-135.
- bron 13 R.L. Schuursma (red), 14-18, de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975/76, pag. 374.